

گردشگری سبز، محیط زیست و توسعه پایدار

فریبا حسن زاده*

دانشجوی دکتری شیمی دانشگاه گیلان

چکیده:

اگر بخواهیم از صنعت جهانگردی تعریف مشخصی داشته باشیم که متناسب با نگاه جمهوری اسلامی ایران به این مقوله باشد، باید بگوییم: جهانگردی یک فعالیت فرهنگی منبعث از فطرت جستجوگر انسانی است. در جریان تکامل رویکردهای برنامه‌ریزی برای توسعه جهانگردی، رویکردی که بیشتر از سایر رویکردها مقبولیت یافت، توجه به گردشگری پایدار بود، بدین معنی که گردشگری را به عنوان مکمل همه شیوه‌های امرار معاش انسان‌ها در مناطق گردشگر پذیر ارزیابی می‌کرد. امروزه جهانگردی سبز یا فرهنگی یا پایدار، اشکال تکامل یافته جهانگردی هستند و در واقع جهانگردی در این مرحله تبدیل به یک رشته‌ی مستقل علمی شد که به آن از منظر علوم انسانی و به عنوان یک معرفت نوین نگاه می‌شود. این نوع از گردشگری بیشتر طرفدار محیط زیست بوده و پایداری آن را در نظر می‌گیرد. روش تحقیق در این مقاله از نوع مطالعات کتابخانه‌ای بوده و هدف بررسی گردشگری سبز بر محیط زیست و توسعه پایدار می‌باشد.

واژه های کلیدی: جهانگردی، گردشگری پایدار، گردشگری سبز، محیط زیست، توسعه پایدار

مقدمه:

در عصر حاضر صنعت گردشگری به عنوان بزرگترین صنعت جهان امروز و یکی از ارکان توسعه پایدار معرفی می‌شود. جهانگردی تا رسیدن به وضعیت کنونی، مراحل مختلفی از توسعه را پشت سر گذاشته است. اولین شکل توسعه این صنعت، "جهانگردی انبوه" بود که پس از جنگ جهانی دوم به وجود آمد و علت آن تمایل زیاد مردم جهان برای سفر به نقاط مختلف و تسهیل امکانات حمل و نقل بود. لیکن گروه‌هایی که در این زمینه فعالیت داشتند تنها با دید اقتصادی به جهانگردی می‌نگریستند. در این وضعیت مهم‌ترین دغدغه، یافتن مکانی برای اقامت و پذیرایی از افراد بود. اما حضور انبوه جهانگردان در یک نقطه، زیبایی و لطافت محیط را به هم می‌ریخت و به فرهنگ و اجتماع مردم بومی آسیب‌هایی را وارد می‌کرد، که این امر موجب طرح تفکرات دیگری شد که متضمن حفظ محیط زیست و آسایش گردشگران به شکل توامان بود.

بدین ترتیب پس از جهانگردی انبوه، جهانگردی جایگزین گسترش پیدا کرد که خود به گروه‌های مختلفی مانند گردشگری شهری، روستایی، ایلیاتی، سلامتی، اکوتوریسم، ماجراجویانه و مسئولانه و..... تقسیم می‌شود و ما به مجموع آن‌ها "گردشگری سبز" می‌گوییم.

مدافعان این جهانگردی باور داشتند که مطالعه در حوزه‌ی جهانگردی باید نظام‌مند باشد و تمام عناصر تشکیل دهنده‌ی این نظام باید جزء به جزء شناسایی گردد و ارتباطشان با یکدیگر بررسی شود.

منابع جهانگردی در این مقوله به ۵ دسته تقسیم می‌شوند:

طبیعی، فرهنگی، رویدادی، فعالیتی و خدماتی - تسهیلاتی.

تقسیم‌بندی ذکر شده اشکالی از جهانگردی را در بر می‌گیرد که علاوه بر رفع نیاز جهانگردان در دوران فعلی، مانعی برای بهره‌برداری نسل‌های آینده از منابع گردشگری نباشد.

باید افزود که دستیابی به توسعه گردشگری پایدار در گرو توجه به ارکان اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیست محیطی در یک جامعه است (علیزاده، ۱۳۸۲) که محیط زیست نیز به عنوان یکی از ارکان اساسی دستیابی به توسعه گردشگری پایدار نیازمند حفظ و حراست می‌باشد.

هدف:

این مقاله از نوع بررسی و پژوهش کتابخانه‌ای است و مطالب آن از سایت‌های علمی اینترنتی و ژورنال‌های اطلاعاتی وزارتخانه محیط زیست گردآوری شده است. هدف این مقاله معرفی اثرات گردشگری سبز و اکوتوریسم بر محیط زیست و ارتباط آن با توسعه پایدار می‌باشد.

گردشگری سبز و اکوتوریسم:

بحث ارتباط بین طبیعت با گردشگری را از دو دیدگاه، طبیعت جاندار "اکوتوریسم" و طبیعت بی جان "ژئوتوریسم" یا زمین گردشگری و منابع آبی می‌توان مورد بررسی قرار داد. از جمله شاخه‌های گردشگری، اکوتوریسم است که از دهه ۱۹۷۰ وارد ادبیات جهان شد و هر ساله هم در مقایسه با گردشگری دو برابر رشد دارد و به معنای سفرهای مسئولانه و هدفمند به طبیعت است. اکوتوریسم از ترکیب واژه‌های اکولوژی و توریسم تشکیل شده. اکوتوریسم انواعی از توریسم را شامل می‌شود که به طبیعت به طور مستقیم و غیرمستقیم مربوط می‌شود و انگیزه اصلی بازدید و استفاده از جذابیت‌های طبیعی و فرهنگ بومی است، بدون اینکه خسارتی را متوجه آن نماید.

حفظ تنوع زیستی، مشارکت در تأمین رفاه اجتماعی از اهداف اکوتوریسم می‌باشد. همچنین کمک به اقتصاد محلی و ترویج فرهنگ زیست محیطی از اثرات مثبت اکوتوریسم و آلودگی، تخریب محیط و نابودی گونه‌های جانوری و گیاهی از اثرات منفی آن می‌باشد. برای حفظ اکوتوریسم، پایداری آن باید مدنظر باشد که با سازماندهی، برنامه‌ریزی درست، مشارکت مردم محلی و آموزش می‌توان به آن رسید. [1]

گردشگری طبیعت گردی (Ecotourism) سفری مسئولانه به پهنه‌ی طبیعت است. سفری که محیط زیست را حفاظت کرده، به زندگی مردم محلی رونق و رفاه می‌بخشد. برخی صاحب نظران آن را به عنوان زیر مقوله گردشگری پایدار تعریف می‌کنند.

در مقایسه با گردشگری طبیعت نهاد که فقط سفر به مکان‌های طبیعی است، اکوتوریسم منافع مردم محلی را از جنبه‌های زیست محیطی، اجتماعی - فرهنگی و اقتصادی مطرح نظر قرار می‌دهد. یک گردشگر طبیعت نهاد ممکن است فقط برای مشاهده پرنده‌گان سفر کند، در حالی که یک گردشگر طبیعت گرد همراه راهنمای محلی به تماشای پرنده‌گان می‌رود، در اقامتگاهی که توسط مردم محلی اداره می‌شود اقامت می‌کند و از طریق هزینه‌ای که می‌پردازد به اقتصاد محلی کمک می‌کند.

امروزه کشورهایی که بیشتر به توسعه اقتصادی خود می‌اندیشند به صنعت گردشگری به عنوان یک ضرورت مهم می‌نگرند و از آن جا که اکوتوریسم از شاخه‌های مهم گردشگری است به آن توجه جدی می‌نمایند. متخصصین توسعه در چند دهه اخیر که چندین الگوی توسعه را معرفی نموده‌اند، در دهه‌های اخیر به الگوهای پایداری توسعه روستایی توجه جدی مبذول داشته‌اند. در کشور ما به دلیل نبود مدیریت درست، این پتانسیل دچار نقصان شده است و در نتیجه جزء کشورهای عقب مانده در این زمینه محسوب می‌شویم و در قعر جدول آمار WTO سازمان جهانی جهانگردی قرار می‌گیریم. [2]

اکوتوریسم پایدار به جهانگردان، چشم‌اندازی تضمین شده و قابل قبول از طبیعت بکر و جذاب عرضه می‌کند. مسئولیت توسعه اکوتوریسم پایدار با شرکت‌های سرمایه‌گذاری توریسم است. لیکن برای به دست آمدن توسعه پایدار اکوتوریسم، کشور ایران باید به موارد زیر اقدام نماید:

مداخله در بازاریابی و تکمیل برنامه‌ریزی و انجام آن، تشویق افراد بومی و محلی برای فعالیت و بازاریابی در این زمینه.

به اعتقاد کارشناسان توسعه پایدار، فقط زمانی اکوتوریسم به صورت پایدار عمل می‌کند که جلوی بسیاری از تخریب‌ها و سوء استفاده کردن از منابع طبیعی گرفته شود. این کار از طریق کنترل و محدود کردن شکار، ماهی‌گیری، استفاده از سواحل دریا، دریاچه‌ها و دیگر مناطق حفاظت شده امکان پذیر است. آقای WARD (۱۹۹۷) اظهار می‌دارد که اگر ارتباط بین طبیعت‌گردی و حفظ محیط زیست دو طرفه باشد، سودمند بوده و امید پایداری آن وجود دارد. به علاوه نیازهای حال و آینده جمعیت میزبان باید پیش‌بینی شده و نسل‌های آینده نیز از آن‌ها بهره‌مند شوند. [3]

اکوتوریسم و اثرات مثبت و منفی آن:

دین مبین اسلام هم در قرآن و هم در سنت به کرات به تبادل فرهنگی و تعامل صلح آمیز ناشی از سفر اشاره فرموده است. (بلمکی، ۱۳۸۲) در پژوهشی که توسط آقای Merg (۱۹۹۹) صورت گرفته، ۵ نکته مهم برای اکوتوریسم در نظر گرفته است:

(۱) مسافرت به مقصد طبیعت

(۲) آگاهی از فضای محیط زیست

(۳) محافظت از طبیعت

(۴) احترام به فرهنگ منطقه

(۵) رعایت حقوق انسانی و دموکراسی

بدون شک فعالیت‌های گردشگری در مناطق اکوتوریستی پیامدهای زیست محیطی به جا می‌گذارد که می‌تواند مستقیم و غیر مستقیم باشد. از جمله اثرات مثبت:

✓ ترویج فرهنگ زیست محیطی در گردشگران و نزدیکی فرهنگ‌ها

✓ کسب ارز خارجی و افزایش درآمد ناخالص ملی و گسترش امکانات اقامتی، پذیرایی و ...

✓ ایجاد زمینه‌ی اشتغال در مقوله‌هایی مانند تولید و فروش کالا، حمل و نقل و خدمات.

✓ توسعه محل تجمع فعالیت‌های گردشگران

به موازات پیامدهای مثبت، بدون شک اثرات منفی زیست محیطی نیز متوجه فعالیت‌های گردشگری است. این اثرات منفی عبارتند از:

• تخریب محیط طبیعی در اثر پیاده روی در بیشه‌زارها و مراتع.

• آتش سوزی در جنگل‌ها، بوته کنی، نابودی گیاهان.

• پراکندگی زباله‌ها در سواحل آبی، دریاچه‌ها، رودخانه‌ها، چشمه‌ها، پارک‌ها و فضاهای باز.

- بروز ساخت و سازهای بی‌رویه در حوالی مراکز گردشگری.
- افزایش آلودگی صوتی و آلودگی هوا در اثر تردد وسایل نقلیه و شلوغی مردم.
- نابودی حیات وحش و گونه‌های گیاهی.

نابودی تنوع زیستی به معنای از بین رفتن زیستگاه‌ها، گونه‌های گیاهی و جانوری و ساده شدن گوناگونی اشکال حیاتی است. تنوع زیستی شامل اکوتوریسم، گونه و ژن است که هر سه با هم ارتباط تنگاتنگ دارند. کاهش تنوع زیستی یکی از تهدیدهای زیست محیطی محسوب می‌شود که خطرناک‌ترین عامل آن تخریب زیستگاه‌ها می‌باشد. [4]

اگر ارتباط بین طبیعت‌گردی و حفظ منابع طبیعی رابطه‌ای دو طرفه باشد سودمند خواهد بود. ولی در واقع اکوتوریسم یک فرآیند مخرب نسبت به منابع طبیعی به حساب می‌آید. به علاوه نیازهای حال و آینده جمعیت میزبان باید پیش‌بینی شده و نسل‌های اکوتوریست‌ها بتوانند تجربه‌های تازه زیست محیطی را که متفاوت از تجربیات افراد بومی است، کسب نمایند. [5]

توسعه گردشگری سبز و پایدار:

گردشگری سبز متکی به سرمایه‌های طبیعی و برگرفته از فرهنگ بومی است و در همه‌ی مناطق کشور به یک شکل هدایت و برنامه‌ریزی نمی‌شود. اگرچه در برخی از کشورها اصطلاح گردشگری سبز به گردشگری روستایی اطلاق می‌شود؛ یعنی گردشگری در مناطق سبز، اما اغلب برای توصیف نوعی از گردشگری به کار می‌رود که بیشتر طرفدار محیط زیست است. گردشگری سبز بهترین روش برای توسعه ارتباط بین محیط زیست طبیعی و اجتماعی است. به عبارت دیگر، افزایش توجه به اثرات زیانباری که برخی از انواع گردشگری در محیط زیست ایجاد می‌کند، سبب شکل‌گیری نوع خاصی از گردشگری به نام گردشگری سبز شده است. در جهت توسعه گردشگری سبز یا پایدار در کشور ما با یک سری موانعی روبرو هستیم از قبیل:

۱) نبود خطوط هوایی بین کشور ما و کشورهای جهانگرد فرست.

۲) عدم فناوری اطلاعات در گردشگری.

۳) ضعف تبلیغات گردشگری

۴) عدم تجهیز منابع گردشگری به خصوص منابع طبیعی و ...

برای عبور از این موانع و رسیدن به گردشگری پایدار باید سه موضوع مهم را در نظر بگیریم:

نخست این که مردم باید در تصمیمات مربوط به توسعه گردشگری مشارکت داشته باشند و از این مشارکت منفعتی نیز عاید آن‌ها شود. دوم آن که باید کیفیت جاذبه‌های گردشگری را در حد استانداردهای بین‌المللی ارتقاء دهیم و سوم این که باید تنگناهایی را که موجب می‌شوند منافع حاصل از گردشگری به قشرهای محلی و مردم بومی نرسد، برطرف سازیم. [6]

توسعه پایدار و یکپارچه گردشگری نیازمند اراده محلی و مشارکت عامه است. به هر روی گردشگری مناسب برای کشور ما " گردشگری سبز " است و این نوع گردشگری منطبق با وضعیت عادی مردم است، به گونه‌ای که مکمل فعالیت روزمره آنها باشد.

توسعه گردشگری پایدار منجر به مدیریت منابع تمام مناطق به شیوه‌ای می‌شود که نیازهای اقتصادی و اجتماعی و زیبایی شناسی را برآورده و تعامل فرهنگی، اکولوژیکی، تنوع حیات و سیستم‌های حمایت از حیات حفظ شود. در این تعریف توسعه پایدار به عنوان فعالیتی شناخته می‌شود که نه تنها منابع طبیعی و فرهنگی را حفظ کند، بلکه ظرفیت آن را برای ایجاد درآمد و اشتغال افزایش دهد. اهداف گردشگری پایدار عبارتند از:

- ۱) اصلاح کیفیت زندگی جامعه‌ی میزبان
 - ۲) تأمین تجارب کیفی برای بازدیدگر
 - ۳) حفاظت محیط زیست جامعه میزبان
- توسعه پایدار گردشگری دارای دو بعد اصلی حفاظت از محیط زیست و منابع گردشگری و میراث فرهنگی و یک مفهوم اساسی و کلیدی " ظرفیت پذیری " است. خصوصیات گردشگری پایدار عبارتند از:
- ۱) حفظ منابع به صورت پایدار.
 - ۲) بازاریابی و تبلیغات مناسب.
 - ۳) کاهش بیش از حد منابع و اتلاف منابع.
 - ۴) حفظ تنوع.
 - ۵) استراتژیک بودن در برنامه‌ریزی.
 - ۶) حفاظت از نظام اقتصاد محلی برای حفاظت محیط زیست.
 - ۷) مشارکت محلی مردم در برنامه‌ریزی.
 - ۸) آموزش نیروی انسانی مجرب و ماهر.
 - ۹) کنترل و نظارت بر فعالیتهای خدماتی. [7]

توسعه پایدار و برنامه‌ریزی جهانگردی:

توسعه در هر بعدی نیازمند برنامه‌ریزی است. در واقع برنامه‌ریزی نقش مهم و کلیدی را در توسعه اعم از اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی ایفا می‌کند. توسعه گردشگری از یک سو می‌تواند اثرات مثبت اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و زیست محیطی در جامعه گردشگر پذیر داشته باشد و از سوی دیگر اثرات منفی در تمام ابعاد و به خصوص در بعد زیست محیطی ایجاد می‌کند. فلسفه ی گردشگری پایدار نشأت گرفته از توسعه پایدار می‌باشد و لذا با توجه به این که توسعه پایدار از اصول و مبانی پیشرفت اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی در جهان محسوب می‌شود و به دلیل نقشی که گردشگر می‌تواند در این زمینه

به خصوص در کشورهایی مانند ایران ایفا نماید، لزوم و ضرورت توجه به گردشگری پایدار حائز اهمیت فراوان می‌باشد. در عین حال گردشگری پایدار نتیجه ضرورت و نیاز به پاسخ‌گویی و مقابله با اثرات منفی این صنعت در کشورها و یا مقاصد گردشگری پذیر می‌باشد. [8]

صنعت گردشگری اگرچه به اشتغال و توسعه اقتصادی کمک می‌کند، اما تأثیرات محیطی و اجتماعی مخربی نیز بر جای می‌گذارد که برخی از آن‌ها عبارتند از: مصرف منابع، آلودگی و تولید ضایعات، فساد و تخریب فرهنگ بومی، گسترش استفاده از مواد مخدر و سایر مسائل اخلاقی. در اینجاست که بحث گردشگری پایدار مطرح می‌شود. گردشگری پایدار عبارت است از گردشگری که نیازهای نسل حاضر را پاسخ دهد، بدون این که از ظرفیت‌های مربوط به نسل آینده برای پاسخگویی به نیازهای خود مایه بگذارد. گردشگری پایدار به نحوی برنامه‌ریزی و اجرا می‌شود که بر محیط زیست، اقتصاد و فرهنگ جامعه میزبان اثر منفی نگذارد. توسعه پایدار و گردشگری سبز تنها به معنای نجات منابع اکوتوریستی نیست، بلکه به عنوان نجات جهان مطرح است. [9]

برای احراز از نابودی مطلق محیط زیست، همه‌ی انسان‌ها - هم تصمیم‌گیران و هم مردم دیگر - در ابعاد جهانی یا ملی و به ویژه در سطح محلی باید این واقعیت را دریابند که پیشرفت و توسعه باید روندی پایدار داشته باشد و از ثمرات آن‌ها نه تنها نسل‌های حاضر که نسل‌های آینده نیز بهره‌مند شوند. کشوری که مردمش از نظر مسائل زیست محیطی آگاه باشند بیش از دیگر کشورها از بخت توسعه برخوردار است.

مفهوم توسعه پایدار زمانی مطرح شد که موضوعات زیست محیطی در سر لوحه بحث‌های سیاسی قرار گرفت و بدین ترتیب به جای این که، این مفهوم به عنوان فشاری بر تغییرات محیطی عمل کند، به صورت ابزاری برای حمایت از محیط زیست مطرح شد. با توجه به این که بهبود کیفیت محیط زیست و توسعه اقتصادی، اهدافی بالقوه سازگار، هماهنگ یا مکمل یکدیگرند، توسعه پایدار برخی تنش‌های ناشی از بینش متضادی که در رابطه با محدودیت‌های رشد در دهه ی ۱۹۷۰ ظهور کرد را کاهش می‌دهد.

اقتصاد جهانی به گونه‌ای جدایی ناپذیر با محیط زیست در ارتباط است زیرا باید منابع طبیعی را استخراج، فرآوری و سپس بهره برداری کند. براساس اصل بقای ماده و انرژی تمامی آن منابع باید نهایتاً به صورت ضایعات درآیند، اما این ارتباط کمی ضریب فشار بر محیط زیست را می‌توان به میزان قابل ملاحظه‌ای کاهش داد. به همین دلیل اثرات زیست محیطی فعالیت‌های اقتصادی را حتی در صورتی که امکان رشد و توسعه‌ی آن فراهم باشد می‌توان کم کرد. از آنجا که بین اقتصاد و محیط زیست ارتباط تنگاتنگ برقرار است، سیاست‌هایی که هدف آن‌ها نیل به یک مقصود اجتماعی یا اقتصادی است، لاجرم محیط زیست را تحت تأثیر قرار می‌دهند، حتی اگر این امر مد نظر سیاست‌گذار نباشد. اگر علل تخریب محیط زیست ریشه در کارکردهای اقتصادی داشته باشد، راه حل نیز همان جاست. [10]

حق توسعه باید به نحوی اعمال شود که به طور مساوی نیازهای نسل کنونی و نسل‌های آینده را در زمینه‌ی توسعه و حفظ محیط زیست برآورده سازد. از این رو گردشگری پایدار باید با سیاست مشخص و

مدونی به اجرا درآید تا بتواند حرکت امیدبخشی را در توسعه‌ی همه جانبه‌ی فضاهای جغرافیایی تضمین کند. گردشگری پایدار برای کارآیی بالاتر در این زمینه دارای اصولی است که هماهنگ کننده‌ی اهداف و راهکارهای عملی می‌باشد. ۳ اصل اساسی پایداری عبارتند از:

✓ پایداری زیست محیطی، بدین معنی که توسعه با حفظ فرآیندهای زیست محیطی، بیولوژیک و منابع ذیربط سازگار است.

✓ پایداری عوامل فرهنگی و اجتماعی، بدین معنی که توسعه موجب کنترل انسان بر زندگی خود می‌شود.

✓ پایداری اقتصادی، بدین معنی است که توسعه از نظر اقتصادی با راندمانی بالا انجام شود به گونه‌ای که نظارت و کنترل لازم بر منابع اعمال می‌شود و می‌توان آن را برای نسل‌های آینده حفظ کرد.

در حال حاضر توسعه پایدار به عنوان روشی تازه مطرح است که جوامع می‌توانند به این وسیله

درباره‌ی سطح زندگی، عدالت اجتماعی و حفظ منابع بیان‌نمایند. [11]

نتیجه‌گیری:

در دوران ما جهانگردی و به ویژه گردشگری سبز مورد توجه جدی همه کسانی که در بخش توسعه‌ی اقتصادی فعالند قرار گرفته است. دلایل این توجه، اهمیت و قابلیت این صنعت در موارد زیر است:

- جهانگردی سبز ابزاری مناسب برای کاهش فقر و محرومیت است.
- قادر به خلق فرصت‌های نوین شغلی و درآمدهای محلی ماندگاری، برای ساکنین بومی است.
- جایگزین مطلوبی برای اشتغالات طاقت فرسای نظیر معدن و جنگلداری است.
- در احیاء اصالت‌ها و سنت‌های فرهنگی فراموش شده و قوام بخشیدن به سنت‌های موجود می‌تواند نقش موثری ایفا کند.
- فرآیند وفاق ملی، امنیت و صلح را تسهیل می‌کند.
- به رفع نابرابری‌های جنسیتی در محیط‌های اشتغال کمک می‌کند.

منابع و مأخذ:

- ۱- تاجری نسب، ثمینه، گردشگری و پایداری، ترجمه کتاب *Tourism and sustainability*
- ۲- سایت خبرگزاری میراث فرهنگی و گردشگری، www.ichto.ir
- ۳- وفائی، م، (۱۳۸۲)، اکوتوریسم و تحقق توسعه پایدار، نشریه خیر.
- ۴- زاهدی، شمس السادات، (۱۳۹۰)، مبانی توریسم و اکوتوریسم پایدار (با تاکید بر محیط زیست)، انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی.
- ۵- رهبر، د، (۱۳۷۹)، اثرات زیست محیطی صنعت گردشگری، ماهنامه توسعه مدیریت، شماره ۱۹.
- ۶- بی نام، (۱۳۷۸)، اکوتوریسم در ایران، نشریه بازاریابی، شماره ۴.
- ۷- سیاری، رضا، (۱۳۹۱)، "گردشگری، توسعه اقتصادی و محیط زیست"، ماهنامه آسمان ایران، وزارت راه و شهرسازی.
- ۸- زاهدی، شمس السادات، (۱۳۸۹)، توسعه پایدار، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت).
- ۹- شهابیان، پویان، (۱۳۹۰)، بررسی نقش و اثرات گردشگری در توسعه پایدار، نشریه آرمان شهر، شماره ۷.
- ۱۰- جمالزاده فلاح، ف، (۱۳۸۲)، اکوتوریسم راهکار اکولوژیک، نشریه اطلاعات، شماره ۱۰.
- ۱۱- گراسیموف، ای و دیگران، (۱۳۷۲)، "انسان، جامعه و محیط زیست"، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.

